

SÁRKÖZI MÁTYÁS

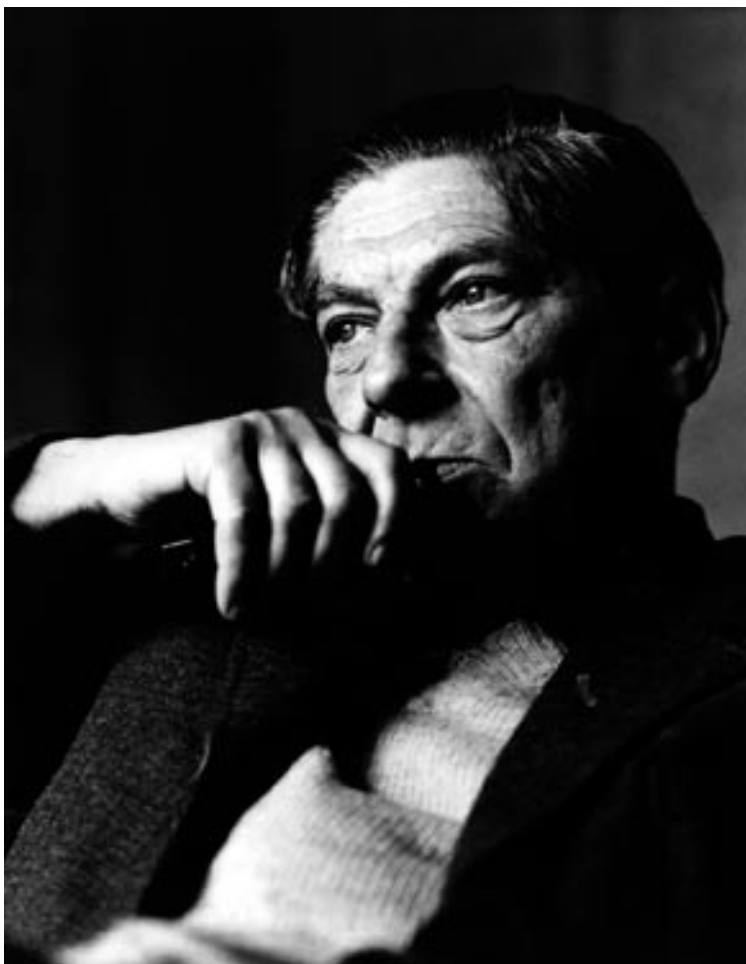
Koestler 100

Termékeny esztendő lehetett a boldog békeidőkben az 1905-ös, hiszen idén egyre-másra követik egymást nagyjaink vagy kiválóságaink centenáriumi. József Attila születésének századik évfordulóját az UNESCO is kalendáriumába iktatta, megemlékezik róla a világ. Itt, Angliában a Londoni Egyetem és a Magyar Kulturális Központ égisze alatt Peter Sherwood szervezett József Attila-konferenciát. A nyitó előadás Fejtő Ferenc személyes visszaemlékezése volt.

Az idén száz éve születettek között többen voltak angliai kötődésűek, hiszen a szigetország a hitlerizmus és a sztálinizmus üldözöttjeinek egyaránt menedékkül szolgált. Májusban az Angliában élt Kodály-tanítvány zeneszerzőt, Seiber Mátyást ünnepelték hangversenyekkel és kiállítással. Kronológiailag Koestler Arthur következett utána. Munkásságát, személyiségét halála óta egyáltalán nem feledte el Anglia, de az évfordulón nem sok történt. November második Lord Balogh Tamás oxfordi közgazdász professzor születési centenáriuma, s végül 1905. november tizenegyedikén született Cs. Szabó László, aki több mint harminc éven át volt a BBC rádió magyar adásának munkatársa. (*Hordozható Európa* címmel rendezett róla kiállítást a Petőfi Irodalmi Múzeum.)

Budapest méltón emlékezett Koestler Athurra, jól lehet az író tizennégy éves korában elszármazott innen, és regényeit, memoár-köteteit, gondolkodástörténeti, politikafilozófiai vagy egyéb műveit nem tekinthetjük a magyar irodalom részének. Magyarul csak ifjúkori zsengéket írt.

Szeptember 7–8-án a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság és a Bibó István Közéleti Társaság közösen rendezte meg tudományos Koestler-konferenciáját a Műegyetem oktatói klubjában. Október 25-én pedig a Terror Háza volt a színhelye az *Arthur Koestler – diktatúrák tanúja* címmel, a XX. Század Intézet, a

német Ettersberg Alapítvány és a Therma Alapítvány közös szervezésében rendezett egynapos tanácskozásnak.

A Polányi Társaságot vezető Gábor Éva az iránt érdeklődött nálam, milyen konferenciák voltak a Koestler-centenárium alkalmából Angliában. Be kellett ismernem, hogy ilyenekről nem tudok számot adni, s hosszabb alkalmi újságcikket is csak egyet láttam, Norman Lebrecht tollából, a színvonalasan szerkesztett londoni esti újság, az *Evening Standard* hasábjain. 2006-ban jelenik meg Michael Scammell professzor Koestler-monográfiája, mely alapos kutatás gyümölcse, s a méltatások nyomán bizonyára fókuszba kerül majd a budapesti származású író-gondolkodó.

A műegyetemi konferencia jól sikerült, érdekes volt, visszhangja is támadt. A kilencvenhat éves Fejtő Ferenc végül nem tudott személyesen megjelenni, emlékező előadását felolvasták. Ungvári Tamást szintén távol tartotta a betegsége, de ugyanilyen formában elhangzott az ő fejtegetése is Koestler zsidóságáról, korai, később elhagyott cionizmusáról s persze a vitatott kabar vagy kazár elméletéről is (miszerint egyes, zsidó vallást felvett kazár törzsek vegyültek a honfoglaló magyarsággal). A legtávolabbról jött vendégelőadó az ausztráliai Hidegkuti Béla volt, aki évek óta behatóan foglalkozik Koestler munkásságával. Márton László az író politikai nézeteinek alakulását taglalta, Gábor Éva ismertette Koestler és a Polányiak kapcsolatait, más előadások gondolkodástörténeti kutatásainak lényegét világították meg, s még azt is, hogy miért érdekelhette olyannyira a metafizika. Tamás Gáspár Miklós a kommunista Koestlerről beszélt. Mint elmondotta, a német kommunista párthoz nem csak a társadalmi egyenlőség igénye vezette a fiatal újságíró, a szovjet kommunizmustól egyben a modernitás megvalósulását várta. Ez így volt mindaddig, amíg Koestler a sztálini Szovjetunióban utazást nem tett a harmincas évek során. Tapasztalatai kiábránduláshoz vezettek, kilépett a pártból, s kötelességének érezte, hogy a világot, Sztálin követőit is figyelmeztesse a diktatúra módszereinek és eredendő természetének elfogadhatatlanságára.

Előadásomban megragadtam az alkalmat, hogy amikor Koestler Arthur londoni magyar köreiről szólok, felvessem azt a kérdést is, hogy mennyire volt magyar a világhírű író. Mint tudjuk, apja kisvállalkozó volt, sok mindennel próbálkozott, levélfelnyitó gőzölőmasinát talált fel, és radioaktív szappant gyártott. Volt, amikor jól ment valamelyik vállalkozása, máskor nagyot bukott. A Szív utcai, napjainkban már kopott szülőház (amelyen az emléktáblát most mindkét konferencia résztvevői megkoszorúzták) a maga idejében jó polgári bérpalota lehetett, nem éppen alacsony lakbérrel. De a szappangyártás befuccsolt, a Kun Béla-féle kommün zűrzavart teremtett Pesten, tehát Koestlerék (az apa Kösztlernek írta a nevét) kivették a fiút a gimnáziumból, és Bécsbe költöztek.

Sárközi Mátyás, Schmidt Mária, Michael Scammel

Kösztlerné ugyanis prágai születésű osztrák állampolgár volt, magyarul nem tanult meg soha, otthonukban német volt a társalgási nyelv.

Az első tizennégy év azonban mindannyiunk életét meghatározza. A kisfiú az Andrássy útra, Polányi Laura kísérleti óvodájába járt, s úgy tudni, hogy a gimnáziumban Szabó Dezső volt az irodalomtanára, ő oltotta belé Ady költészetének rajongó tiszteletét. A gyermek Koestler hazafias versikét küldött be Pósa bácsi lapjához (csalódott, amikor nem közölték), s Bécsben felkereste a magyar szocialista emigránsok lapját magyarul írt novelláival. A szerkesztőségben éppen Németh Andor

Balról jobbra: Körmeny Zsuzsanna, Cristian Buckard, Hans-Joachim Veen, Tibor Fischer, Petri Edit, Siegfried Reiprich

unatkozott az íróasztal mögött, belenézett az elbeszélésekbe, mindjárt látta, hogy nem jók, de kávéházi beszélgetésre invitálta a fiatalembert. Németh műveltsége, eszessége nagyon imponált Koestlernek, barátságot kötöttek. Az író, akinek szülei nem voltak intellektuelek, ettől fogva egész életében áhítozott a kiadós kávéházi eszmecserekre, akár vérmes vitákra is. A pletykálódó tereferét se vetette meg.

Feleségével

Szülei idővel visszaköltöztek Budapestre. Kiábrándító szovjet körutazása után Koestler Budapesten tűnt fel. Németh Andor bemutatta Karinthy Frigyes Hadik kávéházi körének, továbbá többek közt Hatvany Lajosnak, Ignó Pálnak, Fejtő Ferencnek s főként az elméleti vitatkozásra mindig kész József Attilának (aki akkor szintén illegális kommunista párttag volt). Ez a léghő hiányzott neki, amikor viszontagságos és kalandos évek után a második világháború kezdetén Angliában talált menedéket.

A háború alatt a Londonban magyar antifasiszta mozgalmat szervező Károlyi Mihállal volt kapcsolata, barátságot kötött Károlyi titkárával, a kommunista Ha-

vas Endrével, újra találkozott Ignó Pállal és Hatvany Lajossal. Később, amikor behatóan érdeklődni kezdte a tudománytörténet, levélben vagy szóban elméleti kérdéseket tisztázott a vegyészből társadalomtudóssá átváltó Polányi Mihály professzorral s a későbbi Nobel-díjas elektrofizikus Gábor Dénessel.

„De hiszen nem is tudott magyarul!” – jegyezte meg egy londoni barátom, amikor előadásomhoz még csak a vázlatokat készítettem. E tévhitet cáfolandó, lemásoltattam Koestler idevonatkozó vallo-mását a BBC magyar nyelvű archív hanganyagából, s mindkét budapesti konferenciára magammal vittem a lemezt. Az író több ízben meginterjúvolta a Magyar Adás, s ez rendszerint úgy történt, hogy a kérdéseket előre elküldték, Koestler előbb írásban angolul postázta vissza a válaszait, s e szöveget valaki (talán éppen Cs. Szabó László) lefordította magyarra, majd az interjúalany bejött a stúdióba, ahol lezajlott a beszélgetés. A jó színészi képességgel rendelkező (kissé raccsoló) és kellemes hangú Koestler úgy olvasta fel a válaszokat, mintha ott rögtönöz- te volna őket. Egy ilyen interjú során mon- ta el, hogy néha álmában magyarul motyog, s bár ifjúkori irodalmi zsengei sikertelensége után megszűnt magyar író lenni, és német- re, majd angolra váltott (briliáns angol stilis- zta volt), a magyar múlt még él benne. Aki e hangfelvételt hallotta, azt a megfelelő dik- ció, kiejtés és lendület meggyőzhette arról, hogy Koestler igenis tudott magyarul.

A háború után nagy változások mentek végbe a magyar emigráns körökben. Ignó Pál a londoni követségen lett sajtóattasé, Károlyi Mihályt párizsi magyar követté nevezték ki, s oda magával vitte titkárárt, Havas Endrét is. Franciaországból Németh Andor hazakészülő- dött. Koestlert addigra már világhír övezte. A sztálini terrort leleplező regénye, a *Sötétség délben*, különösen franciaországi megjelenését követően s az ottani kom- munista párton belül okozott döbbenetes hatása kö- vetkeztében szóbeszéd tárgya lett nemzetközi intel- lektuel körökben, s több százezres példányszámot ért el. Párizsi látogatása során Koestler óvta Németh An- dort attól, hogy visszatérjen a moszkovita kommuni- sták uralma alá kerülő Magyarországra. Azt is aggodal- mossal hallotta, hogy Ignó Pált a külügyminisztérium hazarendeli jelentéstételre.

Németh Andor megúsza visszatelepülését, nem fogták rá, hogy francia kém. A szocdem Ignó Pált a

frissiben disszidált diplomata, Erős János figyelmeztette, hogy a szociáldemokraták Magyarországon koholt vádak alapján sorra börtönbe kerülnek, tagadja meg tehát a minisztériumi utasítást, és maradjon Londonban. A sajtóattasé válasza az anekdota szerint az volt, hogy „nézd, nekem ez életemben az első nyugdíjas állásom, nem akarok a munkaadómmal szembekerülni”. De tulajdonképpen azért volt fontos számára a pesti út, mert amerikai emigrációjából visszatért apjának, az idősebb Ignotusnak az egészségi állapota válságosra fordult, és ő még szeretett volna utoljára találkozni vele. Persze, amint Budapestre érkezett, elvitte az ÁVO, bántalmazták, a brit titkosszolgálat ügynökének nevezték, és éven át senyvedt börtönben.

Havas Endre regényhőse volt Koestlernek: szerepelteti az *Érkezés és indulás* című regényében, amely azzal végződik, hogy egy titkosügynököt a háború idején repülőgépről ejtőernyőn ledobnak egy meg nem nevezett közép-európai ország felett. Havas a valóságban nem így, hanem Ignotus Pálhoz hasonlóan minisztériumi hazarendelésnek engedelmességgel érkezett Budapestre. Amikor letartóztatták, felháborodva tiltakozott, nem fogadta el a Sötétség délben szörnyű logikáját, miszerint az önkényuralom, ha szükségét látja, saját elvtársait küldi a bitófára. A börtönben idegösszeomlást kapott, Sztálint éltette, s az ávósok még az előtt agyonverték, hogy perét megrendezheték volna.

Koestler Arthur új baráttra tett szert az elveszítettek pótlására. Egy napon valamelyik évforduló alkalmából cikket olvashatott a *The Times* irodalmi mellékletében Ady Endréről. A méltatás a *Literary Supplement* hagyományainak megfelelően aláírás nélkül jelent meg. Koestler a főszerkesztőhöz fordult, s a cikkíró hozzájárulása után megtudhatta, hogy Ady költészetének értő dicsérete Mikes Györgytől származik. Azonnal meghívta a lakására. A megtisztelt Mikes angolul szólt Koestlerhez, aki azonban mosolyogva váltott magyarra: „Csak nem képzeli, hogy mi ketten egymással angolul fogunk beszélgetni...” A világ dolgairól, London és Pest pletykáiról ezután tehát Mikes Györggyel folytak a kellemes házi purparlék, a budapesti, bécsi, berlini és párizsi irodalmi kávéházak szellemében. S közösen próbálták angolra fordítani József Attila költeményeit. 1956 után a börtönből megviselten szabadult, újból Londonba emigrált Ignotus Pál is csatlakozhatott a beszélgetésekhez.

Nagyjából erről szólt felolvasásom a szeptemberi konferencián, s beszéltem arról is, mennyit tett Koestler Arthur az 1956 utáni megtorlás során bebörtönzött magyar írókért.

Az októberi tanácskozás témája kötöttebb volt, a diktatúrák ellen küzdő intellektuel személyiségét jártuk körül a centenáriumi alkalmából.

Félő volt, hogy az októberi egynapos tanácskozást nem sikerül megrendezni a hazai közintézményeknél hirtelen beütött finanszírozási nehézségek miatt. Szerencsére az Ettersberg Alapítvány Schmidt Máriaék segítségével sietett, még elnöke, Hans-Joachim Ween professzor is Budapestre utazott, és segítette a lebonyolításban.

A Terror Háza konferenciáján Faludy György volt az emlékező „nagy öreg”, ő több mint hatvan évvel ezelőtt vacsorázott Koestler Arthurékkal az író bohémtyánáján, egy párizsi szállodaszobában (rendszerint Koestler főzött); pontosabban vacsorázott volna, de a látogatás botrányba fűlt. Koestler angol szíve hölgyének ugyanis nem tetszett, hogy barátja a szép Faludynéval szemez, s ezért ételestől ráborította az asztalt. Gyuri bácsi napestig mesélt volna a hősi időkről, de neki is csak harminc perc jutott, s azzal zárta be emlékezését, hogy elmondta, mint járt közben Koestler a londoni magyar írószövetség felkérésére Bertrand Russelnél, hogy bírja rá Hruscsovot: utasítsa Kádárt Obersovszky Gyula és Gáli József halálos ítéletének megváltoztatására.

Ez az előadás-sorozat szintén tartalmasra, érdekesre sikerült. A megjelenés előtt álló Koestler-könyv szerzője, az Egyesült Államokból érkezett Michael Scammell tartotta a nyitóelőadást, aki egyaránt szólt az életműről

és a kalandos sorsú íróról. Ezután a diktatúrát leleplező műveknek az enyhülés korában kifejtett hatásáról volt szó. Dr. Irina Scserbakova a szovjet másként gondolkodókról, Dalos György a magyar szamizdatosokról és az egyetemista Lukin Gábor bátorságáról beszélt (aki akkor merészelt lefordítani a *Sötétség délbent*, amikor e tettért még büntetés járt). Az azóta professzorral avanzsált Siegfried Reiprich a keletnémet diákság szabadságvágyát elemezte, az angliai Tibor Fischer a kommunizmus erőtlenedésének okait. Christian Buckard az ifjúcionista Koestler kibuc benyomásairól beszélt.

Jómagam azt próbáltam felvázolni, mekkora káoszt keltett a *Sötétség délbent* eredeti angol kiadása és az azt nem sokkal követő francia fordítás, a *Le zéro et l'infini* a nyugati kommunista mozgalmak köreiben. Ismertetem a regény megírásának körülményeit is.

A kisgyermek Koestler együtt járt az Andrássy úti óvodába az azt igazgató gyermekkertész Strikerné Polányi Laura kislányával, Évikével. Striker Éva, férjzett nevén Zeisel Éva világhírű keramikus lett (ma is él, 1938 óta az Egyesült Államokban, kilencvenkilenc

éves, és nemrégiben még ellátogatott Budapestre). Barátságuk egy életre szólt.

Striker Éva*, aki fiatalon hitt a kommunizmus világmegváltó tanaiban, élettársával, Alex Weissberg fizikussal a Szovjetunióba költözött. Az osztrák tudós ott egyetemi állást kapott, a magyar keramikus pedig egy porcelángyár művészeti igazgatója lett. 1932-ben Koestler több hónapos körutazást tett a szovjet tájakon, főként a vadregényes kaukázusi részeken. Bár Weissbergék szolgálati lakása nem volt luxuslakás, jól esett ott vendégként néhány napra megpihenni, jóízűeket beszélgetni. Koestlernek az utazás költségeit fedező német kommunista párt felkérésének megfelelően, rózsaszín szemüvegét feltéve, dicsérő hangú beszámolókat kellett volna írnia az Ötéves Terv nagyszerű eredményeiről. De amerre járt a megvalósuló kommunizmus hazájában, korrupciót és visszaéléseket tapasztalt, ha éppen nem éhínséget.

Az író már Párizsban élt, amikor meggyilkolták Kirovot, a leningrádi párttitkárt, és elkezdődött a paranoiás, eszelős sztálini tisztogatás. Mindenki gyanús lett, aki a saját fejével gondolkodott. Hamarosan elhurcolták Weissberget és Striker Évát is. Az volt ellenük a vád, hogy összeesküvést szöttek Sztálin meggyilkolására. Koestler azon nyomban akcióba lépett, mozgósította a Nobel-díjas kommunista atomfizikus házaspárt, Irène és Frederic Joliot-Curie-t, Einstein is levelet intézett Sztálinhoz, így Striker Évát idővel kiutasították a Szovjetunióból, a megtört Alex Weissberget viszont a Molotov–Ribbentrop-paktum idején, amikor Sztálin egy időre lepaktált Hitlerrel, hogy elfelezhessék egymás között Lengyelországot, a szovjet államvédelem átadta a Gestapónak.

Striker, pontosabban akkor már Zeisel Éva még amerikai kivándorlása előtt mesélte el részletesen Koestlernek, hogyan működik a szovjet kommunista terrorgépezet, hogyan vallatják a leghívebb régi elvtársakat, ha gyanú árnyéka esik rájuk, vagy ha felső szinten úgy döntenek, hogy fel kell áldozniuk magukat az eszméért. S miként győzik meg magukat az áldozatok, hogy ez így van rendjén, az egyéni sorsoknál fontosabb a párt érdeke.

Koestler megdöbbenve hallgatta a már más forrásokból is ismert szovjet valóság életárt, megélt részleteit, és ezeket használta fel a *Sötétség délbent* megírásához. A regény Angliában nem keltett nagy figyelmet. Még nem ért véget a háború, amelyben a sztálini Szovjetunió a nyugati hatalmak szövetségese volt Hitler ellen. Emellett az angolokat más országok önrontó bajai csak karitatív szinten érdeklik, így csak akkor figyeltek fel, amikor később a Koestler regényét igen pozitív han-

* Zeisel Éváról Vezér Erzsébet írt lapunk 1992/3. (8.) számában Éva Zeisel kalandos élete címmel.

gú recenzióval üdvözlő Orwell azt írta meg az 1984-ben, hogy mi lenne, ha Nagy-Britanniában irányítaná az országot és a társadalmat a kommunizmus. A *Sötétség délben* 1945-ös francia fordítása, a *Le zéro et l'infini* azonban telibe talált. Franciaország akkoriban a legjobb úton volt afelé, hogy kormányzásában döntő szerepet kapjon a kommunista párt. A választási reformról népszavazást írtak ki, s ha a reformot elfogadják, ez elkerülhetetlen lett volna, tekintettel a szélsőbal szavazótömegére. Ekkor jelent meg Koestler regénye, és a valóságra ébredt franciák tízezrei fordultak el a szovjet típusú kommunizmustól s a moszkovita francia párttól. A reformjavaslatot a szavazók elutasították.

Előadásomban megpendítettem, hogy vajon 1946–1947 táján a magyar intellektuelek közül ki olvashatta nyugaton franciául a *Sötétség délben*? Az emigránsok, mint Németh Andor és Gara László, bizonyosan. Havas Endre is. Ám, mint Fejtő Ferenc megjegyzi, vannak, akik nem tudni, hanem hinni akarnak.

Illyés Gyula naplójából tudjuk, hogy párizsi útja során meglátogatta Mauriacot, és beszélgettek Koestlerről. Illyés néhány évvel később írta meg, titokban, a fiókjának *Egy mondat a zsarnokságról* című költeményét.

Koestler Moszkva leggyűlöltebb ellenfelévé vált. Magyarországon az 1980-as évekig könyveit említeni sem lehetett, még akkor sem, ha tudománytörténetről, a gondolkodás mikéntjéről vagy a kazárokról szóltak.

Immár legtöbb munkája megjelent magyarul, és a XX. Századi Intézet az edinburgh-i egyetemről mikrofilmen megszerezte a hallatlanul gazdag, bár igencsak rendezetlen Koestler-archívum anyagának nagy részét. Dr. Petri Edit igyekszik rendszerezni a szerzeményt.

Mint a második budapesti centenáris Koestler-konferencia összefoglalójában Körmeny Zsuzsanna és zárószavaiban Schmidt Mária egyaránt megállapította: Koestler immár hazatalált. ■